CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT LİSANS TAMAMLAMA PROGRAMI

(İLİTAM)

İSLAM AHLAK FELSEFESİ DERSİ

XI. ÜNİTE

İSLAM FELSEFESİNDE AHLAK VI

(GAZZÂLİ'NİN AHLAK ANLAYIŞI I)

DERSİN SORUMLUSU
Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP
Cumhuriyet Üniversitesi/ İlahiyat Fakültesi
İslam Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

ÜNİTİDE ELE ALINACAK KONULAR

Gazzâli'nin Ahlak Anlayışı

I. Hayatı ve Ahlakla ilgili eserleri
II. Gazzâlî'nin İslam Ahlak Ekolleri Uzlaştırması
III. Gazzâlî'ye Göre İnsan
IV. Gazzâlî'ye Göre Güzel ve Çirkin

ÜNİTEKAZANIMLARI

Bu üniteyi tamamladığınızda;

- Gazzâli'nin hayatı ve ahlakla ilgili eserlerini
- Gazzâli'nin İslam Ahlak Ekollerini Uzlaştırmasını
- Gazzâli'nin İnsana Bakışını
- Gazzâli'nin Güzel ve Çirkine dair bir metnini öğrenmiş ve kavramış olacaksınız.

I. GAZZÂLİ'NİN HAYATI

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî 1058 yılında Tus şehrinde doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti. Babası vefat etmeden önce ağabeyi Ahmet el-Gazzâlî ile birlikte iki oğlunu Yusuf Nessac adında sufi bir zata emanet etmiş ve ona bir miktar da para bırakmıştı. Nessac, babalarının verdiği para bitinceye kadar çocukların eğitimi ile meşgul oldu. Para bitince onlara eğitimlerini sürdürmeleri için bir medreseye başvurmalarını tavsiye etti. İki kardeş okuma yazma öğrendiklerinden kitap istinsah ederek para kazanıyorlardı.

Ebû Hâmid el-Gazzâlî, Tus'ta ilk olarak Ahmed b. Muhammed er-Razkânî'den fıkıh tahsil etti. Sonra Curcan'a giderek Ebu'l-Kâsım el-İsmaili'den ders aldı. Tekrar Tus'a dönüp oradan da Nişabur'a gitti. Orada ünlü Eş'arî kelamcısı İmamu'l-Harameyn el-Cuveynî'den (ö.1085) ders aldı. Daha sonra ünlü Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün yanına gitti. Bilginler arasında yapılan bir yarışmada birinci oldu ve Nizâmülmülk'ün dikkatini çekti ve 1091 senesinde Bağdat'taki Nizamiye Medresesine Müderris olarak atandı. Nizâmülmülk Gazzâlî'ye "Zeynüddin" lakabını taktı. Ömrü boyunca yaptığı çalışmalarıyla İslam'ın diğer dinlerden üstün olduğunu ispatlamaya çalışması nedeniyle kendisine "Hüccetü'l-İslam" lakabı verilmiştir.

Bağdat'ta 300 kadar öğrencisi bulunan Gazzâlî bir yandan da ilmi çalışmalarını sürdürmüş ve bazı kitaplar telif etmiştir. Yine bu süreçte siyasetle de ilişkisi vardı. Nitekim Halife ile Sultan Melikşah (ö. 1092) arasında elçilik yapmıştır. Fakat 1095 yılında içine düştüğü şüphe krizi, onun Bağdat'ı terk ederek inzivaya çekilmesine neden oldu. İki yıl kadar Şam'da kaldıktan sonra Kudüs'e giderek Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret etti ve üç şey hakkında yemin etti. Bundan böyle sultanların yanına gitmeyecek, münazara yaparak taassup göstermeyecek ve sultanlardan maddi yardım almayacaktı.

Kudüs'ten Hicaz'a geçen Gazzâlî burada hac görevini yerine getirerek tekrar Şam'a döndü. İskenderiye'yi ziyaret etti. Çeşitli şehirleri ziyaretle geçen ve 10 yıl kadar süren inziva hayatından sonra Vezir Fahru'l-Mülk tekrar hocalık yapmasını istedi. Gazzâli bunu kabul etmek istemese de Fahru'l-Mülk'ün bu konuda yazılı bir emir vermesi üzerine 1105 yılında Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nde tekrar ders vermeye başladı. Bir yıl sonra ise doğum yeri olan Tus'a dönerek uzlete çekildi. Ömrünün son yıllarında Tus'ta bulunan özel öğrencileriyle meşgul oldu ve 1111 yılında hayata gözlerini kapadı.

Birçok alanda eserler kaleme almış olan Gazzâlî'nin ahlakla ilgili eserleri arasında şunlar sayılabilir:

1. İhyâu Ulûmi'd-Dîn : Bu eserde Gazzâlî sadece ahlak konularını ele almamıştır. Eserde ilim, iman, ibadet, muamelat, ahlak ve tasavvuf gibi konuların hepsi ile ilgili geniş malumatlar yer alır.
2. El-Mustasfâ min ilmi'l-Usûl: Fıkıhla ilgili olmakla birlikte ahlaka dair önemli bilgiler içerir.
3. Mîzânü'l-Amel: Bu eser yalnızca ahlakın meselelerini ele alan bir kitap olarak görülebilir. En başında mutluluk arzusunda olanlarla kitaba giriş yapmaktadır.
4. El-Maksadu'l-Esnâ fî Şerhi Esmâillâhi'l-Hüsnâ.
5. Cevâhiru'l-Kur'an.
6. El-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn.
7. Kimyâu's-Saâde.
8. Mişkâtü'l-Envâr.
9. Er-Risâletü'l-Ledünniyye. Bu son eserler daha ziyade tasavvuf ağırlıklıdır.
10. Tehâfütü'l-Felâsife.
11. Mi'yâru'l-İlim.
12. El-İktisad fi'l-İ'tikad
13. İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm.

II. GAZZÂLÎ'NİN İSLAM AHLAK EKOLLERİ UZLAŞTIRMASI

Gazzâli'nin hayatı boyunca kaleme aldığı eserlerde kendinden önce farklı yöntemler kullanan ve farklı temellere dayanan fikir akımlarını birleştirme ve uzlaştırma çabası içerisinde olduğunu diğer bir ifadeyle neyin İslam'a uygun neyin aykırı olduğunu tespit ederek meseleye bu açıdan baktığını söylemek mümkündür.

Gazzâli, İslam'ı daha iyi yorumlamaya, daha iyi anlamaya ve daha iyi yaşamaya hizmet edeceğini düşündüğü hemen her bilgi ve düşünceyi büyük bir ustalıkla İslam'ın bir parçası imiş gibi kullanabilmiştir. Buna mukabil İslam'ı anlamada, yorumlamada veya yaşamada İslam'a ve Müslümanlara zarar vereceğini düşündüğü hatta yararlı olmayacağını düşündüğü hemen her bilgi ve düşünceyle de mücadele etmiştir. Onun Hüccetü'l-İslam lakabını kazanmış olması da bunun kanıtıdır.

Konumuz olan İslam ahlakı ile ilgili konularda da Gazzâli'nin aynı şeyi yaptığını ve bir anlamda yararcı davrandığını söyleyebiliriz. O, nassa dayanan geleneksel dinî ahlak ile felsefi ve tasavvufi ahlakı birleştirmeye ve uzlaştırmaya çalışmıştır. Bu konudaki en başarılı uzlaştırma teşebbüsü de Gazzâli'nin teşebbüsüdür.

Gazzâlî temel kaynak olarak Kur'an ve Sünnet'ten yararlanmıştır. Örneğin İhya'da önce konuyla ilgili ayet ve hadisler zikredilmekte, daha sonra başta mutasavvıflar olmak üzere diğer bazı alimlerin görüşlerine yer verilmektedir.

Mîzânü'l-Amel adlı eserinde ise eskiden beri herkesin ulaşmak istediği mutluluğun ancak ilim ve amel ile elde edilebileceğini belirterek konuya başlamakta ve bu çaba içerisinde bulunan kişinin onun hakikatini ve hangi düzeyde elde edilebileceğini bilmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre mutluluğa ulaşabilmek için mutluluğu konu edinen ilmi ve onu diğerlerinden ayırt etmeye yarayan ölçüt ile mutluluğa götüren ameli ve mutsuzluğa götüren amelden onu ayırt etmeye yarayan ölçütü bilmek gerekir. Mîzân'da konuları ele alış tarzı itibariyle Gazzâli'nin filozoflara yaklaştığını söylemek mümkündür.

Temel kaynak olarak Kur'an ve Sünnet'i almış olmasına rağmen Gazzâlî ruh, akıl, mutluluk, siyaset ve faziletle ilgili görüşlerinde kaynak itibariyle eski Yunan felsefesinden beslenmiş olan İslam ahlak felsefesinden geniş ölçüde yararlanmaktadır. Felsefi olarak ulaşılan bazı sonuçlara âyet ve hadislerden deliller getirerek onları ispatlamaktadır. Ayrıca tasavvuf ahlakına da büyük değer veren Gazzâli, insanın nihai olarak marifetullaha ulaşmasını sağlayacak her türlü ahlaki gelişmeyi benimsemeye hazır bir görüntü sergiler.

III. GAZZÂLÎ'YE GÖRE İNSAN

Gazzâlî insanı ele alırken yalnızca ahlakçı kimliğini değil, aynı zamanda kelamcı, felsefeci, fakih ve mutasavvıf kimliklerini de kullanmaktadır. Ahlakın gayesini tespit ederken tasavvufçuluğunu öne çıkaran Gazzâli insanın ahlaken elde edeceği en yüksek derecenin marifetullah makamı olduğunu belirtir. Bunu gerçekleştirebilmek içinse gerek tasavvuf gerekse felsefede bir alt gaye durumundaki insanın kendini tanıması gayesinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Sokrat'tan beri birçok filozofun üzerinde ısrarla durduğu bu gayeyle ilgili Gazzâli ayet ve hadisleri zikreder. Örneğin ona göre "Afakta ve kendi nefislerinde ayetlerimizi onlara göstereceğiz" (Fussilet, 41/53) ayeti kendini bilmenin önemini ortaya koyan bir ayettir. Daha başka ayetler de zikrettikten sonra "kendini tanıyan Rabbi'ni tanır" mealindeki hadise yer verir.

Gazzâlî'nin "kendini tanıma"dan anladığı, insanın ruhunu ve ruhi erdemlerini tanımasıdır. Zira insanı insan yapan onun bedensel varlığı değil, ruhsal varlığıdır. Nitekim yüce Allah bedeni tabiata, ruhu ise kendi zatına nisbet etmiştir. İnsana kendi ruhundan üflediğini beyan etmiştir.

Gazzâlî kalp, ruh, nefs ve akıl kavramlarını birbiriyle yakından ilişkili görmektedir. Ona göre kalp, "rabbânî-ruhânî latif bir unsur"dur. İnsanın bilmesi ve tanıması onun sayesinde mümkün olabilir. Fakat Gazzâlî onun hakikatini araştırmayı doğru bulmaz. Çünkü ona göre kalbin hakikatini araştırmak ruhun sırrını ifşaya götürür. Oysa Allah Rasulü ruh hakkında konuşmamıştır.

Ruhu maddeyle ilişkisi bakımından daha ziyade canlılık fonksiyonu olarak gören Gazzâlî, manevi bakımdan ise onun "emr-i rabbânî" olduğunu söyler. Onun bu açıklaması "min emri Rabbî" ayetiyle uyum içindedir.

Gazzali'ye göre nefs, insanda bulunan bir güçtür ve onun altında şehvet ve gazap güçleri yer almaktadır. Bunu genel olarak sufiler kötü sıfatların ilkesi olarak kabul etmişlerdir. Ahlaki erdemleri elde edebilmek için bununla mücadele etmek gerekir. Fakat Gazzâlî'ye göre nefs bundan başka kalp ve ruh ile aynı anlamda da kullanılmaktadır. İnsanı diğer canlılardan ayıran da nefsin bu yanıdır. Kur'an'da "Ey nefs-i mutmaine, dön Rabbine, o senden razı, sen ondan razı olarak…" (el-Fecr, 89/27-28).

Aklı, bilinebilir olan şeyleri kavrama yeteneği olarak tanımlayan Gazzâlî, onu kalp, ruh ve nefsle aynı anlamda kabul etmektedir.

Sonuç olarak Gazzâlî'ye göre kalp, nefs, ruh ve akıl aynı anlama gelmektedir. Eserlerinde zaman zaman bu kavramları birbiri yerine kullanmaktadır. Örneğin bilginin mahalli olarak bazen aklı, bazen kalbi, bazen de nefsi göstermektedir. Ruh içinse marifetullahın mahalli olduğunu belirtmiştir.

Bu anlatılanlar ışığında denilebilir ki Gazzali'ye göre insanın en önemli yanı ruhi yanıdır. Çünkü muhatap olan, idrak ve tefekkür gücüne sahip olan, metafizik aleme açılan kapı konumunda bulunan ruhtur.

IV. GAZZÂLİ'YE GÖRE GÜZEL VE ÇİRKİN (MÜMKÜN ÂLEMLERİN EN İYİSİ)

(...) Eğer sen "Şimdi herşeyin bir zorunluluk (*cebr*) altında bulunduğu belli olmuştur. Öyleyse Allah'ın sevap vermesi, azap etmesi, öfkelenmesi ve hoşnut olmasının manası nedir? Kendi yaptığından dolayı Allah nasıl öfkelenebilir?!" dersen; Bilmelisin ki, biz bunun ne anlama geldiğine "Şükür Kitabı"nda işaretetmiştik. Burada onu tekrarlayıp sözü uzatacak değiliz. Tevekkül halinidoğuran şeyin, tevhid ile ilgili olduğu kadarına işaret etmekle yetindik. Tevekkül ise ancak rahmet ve hikmete imanla tamam olur. Çünkü tevhid,sebepler sebebini düşünmeye, rahmete ve rahmetin genişliğine imana götürür. Bu da sebepler sebebine güvenmeyi sağlar. Aşağıda geleceği gibi tevekkül hali, ancak vekîle güvenmek ve kefîlin iyi niyetine kalbin tam olarak bağlanmasıyla gerçekleşir. İşte böyle bir iman, iman türlerinin en büyüklerindendir. Bu konuda keşif erbâbının uyguladığı yolu anlatmak uzun sürer. Tevekkül makamına ulaşmak isteyenin sarsılmaz bir inançla bağlanması için onun özetini anlatacağız. Şöyle ki, o kimse sarsılmaz biriman ve kesin bir bilgi ile şuna inanıp bağlanmalıdır: Şanı yüce olan Allah, bütün varlığı en akıllılarının aklı düzeyinde, en bilgililerinin bilgisi seviyesinde yaratacak olsa ve zihinlerinin kaldırabileceği bilgiyle donatıp onların üzerine sınırsız hikmetini yağdıracak olsa, sonra hepsinin sayısı kadar bilgi, hikmet ve aklı da katacak olsa, daha sonra olayların sonucunu onlara açıp, melekûtunun sırlarından onları haberdar etse ve onlara lütfunun inceliklerini, azabının gizliliklerini bildirecek olsa, böylece onlar hayır ve şer, yararlı ve zararlının ne olduğunu bilseler, ardından onlara verilen ilim ve hikmet uyarınca mülk ve melekût (fizik ve metafizik) âlemlerini yönetmelerini emretse, hepsinin birleşip yardımlaşarak yönetmeleri, şânı yüce olan Allah'ın dünya ve âhirette bütün yaratıkları üzerindeki yönetimine sivrisineğin kanadı kadar bir şey katamadığı gibi ondan sivrisineğin kanadı kadar bir şey de eksiltemez. Ayrıca onun yönetimini zerre kadar ne yükseltebilir ne de alçaltabilir. Başına bir hastalık, kusur, eksiklik, fakirlik ve felâket gelen kimseden bunları bertaraf edemediği gibi, Allah'ın bahşetmiş olduğu sağlık, kemâl, zenginlik ve yararlı herhangi bir şeyi de ortadan kaldırmaya gücü yetmez. Aksine yüce Allah'ın göklerde ve yerde yarattığı her şeye dönüp baksalar, uzun uzadıya inceleseler, onlarda bir farklılık ve düzensizlik göremezler. Yüce Allah'ın kulları arasında paylaştırdığı rızık, ömür, sevinç, üzüntü, âcizlik, güç, iman, küfür ve isyan adına ne varsa hepsi sırf adâlettir, onda zulüm yoktur; hepsi haktır, asla haksızlık yoktur. Bilakis bu taksim gerektiği şekilde, gerektiği gibi, gerektiği kadar gerçek ve zorunlu bir düzene göre yapılmıştır. Olandan daha güzeli (*ahsen*), daha eksiksiz (*etemm*) ve mükemmel olanı (*ekmel*) asla mümkün değildir. Eğer mümkün olup da gücü yetmesine rağmen lütfedip ortaya çıkarmasaydı bu durum cömertliğe ters düşen bir

cimrilik, adâlete aykırı bir zulüm olurdu. Şayet daha güzeline gücü yetmemiş olsaydı, bu da ulûhiyete aykırı düşen bir âcizlik sayılırdı. Aksine dünyadaki her çeşit fakirlik ve felâket dünyaya göre eksiklik sayılsa da âhirete nisbetle bir artı değerdir. Âhirette kişiye göre her türlü eksiklik, başkasına nisbetle nimet sayılır. Çünkü gece olmasaydı gündüz bilinemezdi. Hastalık olmasaydı sağlığı yerinde olanlar sağlığın bir nimet olduğunu bilemezlerdi ve cehennem olmasaydı, cennetlikler o nimetin değerini takdir edemezlerdi. Mesela, hayvan ruhlarının insan ruhlarının emrine verilmesi ve insanların onları kesmeleri zulüm değil, yetkin olanın eksik olanın önüne geçirilmesidir ki, bu da adâletin ta kendisidir. Aynı şekilde cennetliklerin nimetleri artırılırken cehennemliklerin cezalarının çoğaltılması ve müminlerin âhirette nankör kimselerin cennetteki yerlerine geçmeleri de adâletin ta kendisidir. Eksik yaratılmadıkça yetkin bilinemezdi. Hayvanlar yaratılmasaydı, insanın değeri ortaya çıkmazdı. Yetkinlik ve eksiklik izâfî olarak anlaşılır. O halde ilâhî cömertlik ve hikmetin gereği olarak yetkin olan ile eksik olan birlikte yaratılmıştır. Yine hayatın devamı için kangren olan elin kesilmesi adâlettir, çünkü bu durum bütünü kurtarmak için parçayı feda etmek demektir. Dünya ve ahrette insanlar arasındaki taksimdeki farklılık da böyle anlaşılmalıdır. Demek oluyor ki, bunların hepsi zulüm değil adâlet, şaka değil gerçektir. İmdi, bu mesele gayet derin, son derece engin, dalgalı, neredeyse tevhid denizi kadar geniş bir başka denizdir. Anlayışı kıtlardan çoğu bu denizde boğulmuş ve bunun ancak âlimlerin kavrayabileceği derin bir mesele olduğunu bilememişlerdir. Bu derin denizin ötesinde çoklarının şaşakaldığı ve keşif ehlinin, gizliliklerini açıklamaları yasaklanan kader sırrı vardır.

Hülasa, hayır ve şer ilâhî takdirde belirlenmiştir. Takdir edilenin ilâhî iradeden sonra gerçekleşmesi zorunludur ve O'nun hükmüne karşı koyacak, O'nun takdirini ve emrini değiştirecek hiçbir kimse yoktur. Aksine küçük büyük ne varsa hepsi yazılmıştır ve belirlendiği şekliyle meydana gelmesi beklenmektedir. "Başına gelen gelmemezlik edemez; gelmeyen de zaten başına gelecek değildir."

BU ÜNİTEDE BAŞVURULAN VE YARARLANILABİLECEK KAYNAKLAR

1. İmam Gazali, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, I – IV, İstanbul, 1974, Bedir Yayınevi.
2. Gazzâlî, Mîzânu'l-'Amel, Mısır, 1964, Dâru'l-Maârif.
3. Gazzâlî, Cevâhiru'l-Kur'ân, Beyrut, 1990, Dâru İhyâi'l-Ulûm.
4. Mustafa Çağrıcı, İslam Düşüncesinde Ahlak, İstanbul, 2006.
5. İbrahim Agâh Çubukçu, Gazzâlî ve Şüphecilik, Ankara, 1964, A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları.

6. Zeki Mübârek, Ahlâk ‘İnde’l-Gazzâlî, Beyrut, 1988, Dâru’l-Ceyl.
7.